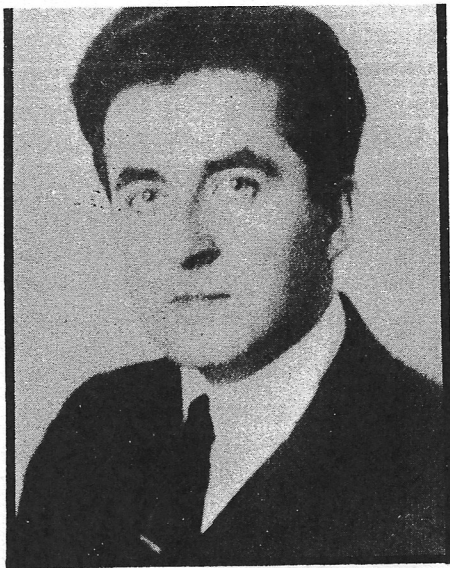

מתנת-בשר

"כפרות": סיפור עלום של ש"י עגנון

א. 'חיינו' בהומור ובסאטירה

בקריקאטורה בעיתון ההיתולי לפורים תרע"א מטעם מערכת העיתון היומי הירושלמי 'החרות', 'אחשדרפן' — עתון לזמן שכרותנו, בעריכת חיים בן-עטר תחת הכותרת "כפירה או הסתה?" (עמ' 7) מצוירות ארבע דמויות: ק"ל סילמן; י"ח ברנר; איתמר בן-אבי, ומולם דמות רביעית המחזיקה בידה קלשון בעל שלוש שיניים. כל אחת משלוש הדמויות הראשונות, ששמותיהם כתובים מעל לראשם מחזיקה נייר כתוב בידה: ק"ל סילמן מחזיק את העיתון 'חיינו'; י"ח ברנר, עטוף בטלית — את 'הברית החדשה' ואיתמר בן-אבי — את 'האור'. ניכר שבשולי בגדה של הדמות בעלת הקלשון נכתב משהו שטושטש בגלופה, וייתכן שהמלים היו: "הנביא מענתות".

קריקאטורה זו מכוונת ל"מאורע ברנר", הוא הוויכוח העז שפרץ באותה שנה, כנגד מה שכתב ברנר ב'הפועל הצעיר' (חשון תרע"א) על התנ"ך ועל הברית החדשה.¹ אפשר, אם כן, שהדמות בעלת הקלשון היא הנביא ירמיהו, היוצא, כביכול, לתקוף את ברנר בשל מה שכתב עליו, וההשוואה שהשווה אותו לישו; אפשרות אחרת: זהו מנחם אוסישקין, יושב-הראש הנמרץ של ועד חובבי ציון באודסה, שהחליט, בהשפעת אחד-העם, על ביטול התמיכה ב'הפועל הצעיר', כתוצאה ממאמרו זה של ברנר, והוא מוצג כמי שבא לקצץ בתקציבים, "לזרות ולקבר". כותרת הקריקאטורה, היא הכותרת הקבועה, שהשתמש בה עיתון 'החרות' במדורו המיוחד, שנוצר כדי להילחם כנגד ברנר ותומכיו.

1. ויכוח זה תואר בהרחבה בספרי "מאורע ברנר" — המאבק על חופש הביטוי, הוצאת יד יצחק בן-צבי, תשמ"ה.

ס למן ברנר בן-אביו

כפירה או הסתה ?

בקריקאטורה אחרת באותו עיתון סאטירי (עמ' 5) מתוארת דמות קטנה ועגולה, בתוך כדור, ובידה עיתון בשם 'חיינו', ואין ספק, שגם זו היא דמותו של ק"ל סילמן. קריקאטורה זו, היא איור לרשימה סאטירית-מעליבה תחת הכותרת "כדור הקלס", המתקיפה את קלס בעל-כתב-העת הסאטירי 'ליהודים'. קלס — ראשי תיבות: קדיש ליב (יהודה) סילמן.² מרשימה זו ניכר הכעס הרב של הכותב, החותם ישקנ", לבין מושא התקפתו קלס, פליטוניו ועיתוניו. התקפות נוספות כנגד קלס מפוזרות גם במקומות נוספים (עמ' 9, 12, 13, 14). כתוספת לחתימה זו נכתב בסוגריים: "(המדגדג)", רמז למוטו של ק"ל סילמן בעיתונו הסאטירי 'ליהודים': "כי לדגדגך אני בא !!!", שהוא עצמו פארודיה על המוטו של 'המעורר' של י"ח ברנר.

2. ראה לעיל בפרקים: "עצב ציוני אמיתי" — ק"ל סילמן, עמ' 193; ו"חיינו" — עתון קצר-ימים, עמ' 213.

בשעה שהופיע 'אחשדרפן' כבר פסק העיתון 'חיינו' מלצאת, ועל כן אפשר היה לכתוב עליו במדור "משלוח מנות": "ל.ק.ל. סילמן (...) לחיינו: נר לעילוי נשמתו" (עמ' 12). כך גם בעיתון ההיתולי הפורימי המתחרה 'ויזתא', שקדם לו בימים אחדים, והיה קרוב ברוחו ל'הפועל הצעיר', הופיע ברחובות ונערך בידי יוסף יודילוביץ וטוביה פאדובה, אפשר היה רק להספיד את 'חיינו'. בעמודו האחרון במדור: "בשורה טובה תדשן עצם" המודיע על כך שעומדת להיווסד "אוניברסיטה (מכללה בלע"ז)" בין תכנית "הקריאות ש'הוקבעו' לעונה הראשונה", במובן ההרצאות שתוכננו לסמסטר הראשון, נכתב: "הפרופסור Man-de-Hou פון קל מִסְבִּין — תולדות העיתון 'חיינו' וארך ימיו בזמן עריכתו ע"י הד"ר סילמן". גם "מאן דהו" היה אחד מכינויי הרבים מאד של ק"ל סילמן, במיוחד ב'הפועל הצעיר' בשנתו הראשונה, וכך גם השם: "קל מסובין", שחתם בו ב'גן שעשועים' בעריכת א.מ. פיורקא, ובעיקר בחוברת הסאטירית 'מגילת שמיטה' שנלחם בה עם רבני ירושלים, בשנת השמיטה, על ענבי המושבות.

ק"ל סילמן עצמו, בעיתונו הפורימי 'ליהודים' (חוב' 3, אדר תרע"א), מזכיר בהומור את "פטירתו" של עיתון זה: "'חיינו' עיתון משולש שבק חיים לחנוטי ירושלים" (עמ' 2), ובכך רומז לשלושת הגליונות היחידים של עיתון זה, שהצליחו לצאת לאור, כשם שגם דברי הלצון ב'ויזתא' מכוונים כנגד קוצר-ימיו המופלג.

השותפות בין סילמן לבין משה עזריאל וחיים בן-עטר התפרקה ברוגז. העדות הגלויה לכך, היא בהבדל שבין ההתייחסות ההומוריסטית של 'ויזתא' לעיתון זה ולעורכו, לבין הכעס והתוקפנות המבצבצים מכל מלה ב'אחשדרפן' ב'כדור הקלס' ובקריקאטורה המלווה אותו. שמן למדורת המתח האישי בין השותפים לעריכת 'חיינו', הוסיפה, בלי ספק, גם התלהטות הרוחות עקב "מאורע ברנר", זמן קצר לאחר מכן, שגרמה לקיטוב רב בין המחנות: מחנה 'חרות' מצד אחד; ומחנה 'הפועל הצעיר', שסילמן, מעריצו של ברנר,³ היה מקורב אליו מן העבר האחר. ויכוח זה שהגיע לשיאו באדר תרע"א, מסביר את הסיבה לפרץ הכעס על סילמן ב'אחשדרפן'.

דומה ש'חיינו' הוא אחד מאותם כתבי-עת קצרי-מועד, שזכרם כמעט אבד ושמש נעדר ממרבית הרשימות של כתבי-העת העבריים, לרבות זו של סילמן עצמו. וכך, צדקה עשו שלושת עיתוני ההומור שהופיעו בא"י בפורים תרע"א⁴ — 'ליהודים'; 'ויזתא'; 'אחשדרפן' — ש"נטפלו" אליו, ובכך הנציחו את זכרו וגרמו לכך שלא יאבד כליל.

ב. "כפרות (מעשה)". חתום: ע"ן

כיאות לעיתון העושה את צעדיו הראשונים (והאחרונים) בעשרת ימי תשובה, ולגיליון המופיע בערב יום הכיפורים, מתפרסמים סיפורים ההולמים את מועד ההופעה: סיפור בשני המשכים מאת א. רוזנטל, "ביום כפור" ורשימה סאטירית המוגדרת כ"מעשה" בשם "כפרות" בחתימת ע"ן. והנה, מסתבר שמאחורי חתימה זו מסתתר, לא פחות ולא יותר מאשר ש"י עגנון בכבודו ובעצמו,⁵ וכי רשימה זו נעלמה מעיניהם של חוקרי עגנון, ולא

3. "אבא העריץ את ברנר (שהיה סנדק שלי), אף כי היחסים ביניהם היו מורכבים קצת, כפי שלמדתי מאגרות ברנר" — כתב לי ד"ר ראובן סיוון, בנו של ק"ל סילמן, במכתבו מיום 1.4.1984.
4. על 'ליהודים' ו'אחשדרפן', ראה ג. קרסל 'אוצר ספרות ההומור', הוצ' מזכרת, ת"א, תשמ"ד.
5. תודה מיוחדת לד"ר ראובן סיוון על הזיהוי, ולרפי וייזר, מנהל מחלקת כתבי-יד בבית הספרים הלאומי בירושלים, על הסיוע בגילוי 'חיינו' ופרטים על משתתפיו.

חיינו

עשר הסקה שכלם ואמר: מה איכפת לנו אם נתנה זו אוכלתם או אינה אוכלתם. אנו אין לנו אלא ה' ואת החלף נביא לביתו של הדין. נחמדה ה' ה' שטא תתאב תבחה מסאל זה ותמה!

— ומה בכך? — ענה הסקה — או נשפוט עודה מעליה. חזקה שהגביר דע מה יעשה בו. נסתתמו כל הסיוט והיו כלם חסידים על חכמתו. התחילו שוב מאוכזים:

— הובד נוסו האיד הוא נאכל? — נתפלנו בני החבורה; הללו אוסרים: צולים אותו על גבי האש והוא נאכל כמו שהוא בלי תעוררת כל שהוא. והללו אוסרים לא. כי מסיסים ליליה ומערכין את המוכ והמעולה שיש.

מתוך כך התחילה השמש שוקעת. צללי ערב פרשו רשתם. יום הדין ממשיך וכא. עוד מעט ולא יהיה אסור באכילה.

עמדו חמסו את הכבד ואכלו.

אבל עד שהספיקו לשעום בו — נספרו ושוב דברו בכד זה שבא מבשרתו של עשיר הרבה חסידים ננעצו בו. והיה מלא עזות כרסן — נכנסו אלה אל לב האוכלים וידו אל חורי בגנם. ע—ן.

מכתבים.

— מסופרנו המפורסם —

פרוניקו.

מופדנו ה' ר. שאלתיאל מדיענו לאמר: הסבה העקרית, שבשכילה נרחתה יציאתו של ר' יעקב מאיר לירושלים היא הסריכה שקמה בעדה בנאלת "גידיד חאן" (עין "חיינו" גליון א' בסכתב מסלוניקו). סריכה זו היתה עלולה לחכיא פרוד גדול בין בני העדה, ור' יעקב מאיר לא רצה לעזב את העדה בשעה קשה. עתה תדחת להתערבותו הנמרצת של הרב, שקמה הסריכה, וחרב תגיש את שאלתו בדרך רשמי ע"א צאתו לירושלים. בביד עלול התאססו שני ועדי העדה וועד המנהיג הועד חיותין, לאספה יוצאת סן חכלל, לדון בשאלה זו. שני הועדים מצאו שאין הם רשאים להחליט דבר בשאלה זו לבדם, והחליטו

"יגוי, הניע לקדמא בשכוע העבר. עוד לא ידועה כפרת מסרת נסיעתו זו. חושבים כי יש ענין סריע בדבר.

— נאבי ביי, שר תורקיה באותנה, שב מססעו באותנה וכעוד ימים אחרים יסע לאותנה למשרתו הקדסות. חדרו לאותנה שיכת לחסכת המצב בין תורקיה ורן.

הסינמורים החדשים. — לפי ידיעות והאחרות, יחבנו לסינמורים: סחמור שבכת פשה, שר המלחמה; חקי פשה, חיר נחל; נאואל ביי, מורשה; מושסק ביי, מוכיד כללי בסרמ; קיליקאן אפנר, העורך הראשי של העתון "צבדי ובן-עסנו" דאור אפנר סולכו.

כפרות.

(ספטה)

מציאות נדמנה לו, לר' ישראל אבא, בערב יום המסרים: כבד וכליות ובני מעים מבשרתו של עשיר. רגיל היה עשיר זה לזדקם על הגג, אלא שחוקן לו נג דרש לביתו. ושוב לא נאה להסיל נכלוח עליו — עמד וזכה בהם את ר' ישראל אבא.

הורה העני על מה שנתן בעל הבית, והגם שמונת הנאה אין לו אלא סן הכבד בלבד. אלא כר' שלא יחא נראה שבעס הוא חז במתנתו של עשיר, הלך ונמל את כלם והכניסם לביתו.

צמו בני ביתו וראו את המתנה, נחה רעתם עליהם. מסתמא חכה יחרה של העשיר נודעת להם, ועל כן נתכן לחת להם נחל תרנגולים.

מאותה שעה נעשו כרוכים אחריו; וכל היהודי לבם וזחשבותיהם עשו אגודה אחת להראותה. שבאסת כראים הם לכך.

התחילו הם חושבים מה לעשות בכליות ובני מעים דברים שלא נתנו לאכילה לבני אדם? זה אוסר כך חזא אוסר כך עד שהתחילה קשמה ביניהם.

אחר הדברים האלה, כשוק חמת המריבים, נתנו ענה בלם להסילם לפני הכלב.

נער נתן ר' ישראל צחח בכרוכה: החתן, להסליך נכמו של נגיד לפני הכלבים?

חלל זה?

— נעמים בלית ובני מעים לפני הכספה, וכשתתן חלכה יכאוהו אר העיד.

נסתקן אם כליות ובני מעים מאכל בהמה הם.

נכללה אף באחת מן הביבליוגרפיות של יצירותיו. ואין תימה בדבר, כי כשם שזכרו של העיתון כמעט נכחד, כך גם עלול היה להיות גורלו של כל מה שפורסם בו. בחתימה זו חתם עגנון גם על סיפורים אחרים שלו שפורסמו באותה תקופה, כגון, "משפתיים" ו"פרקי דרך".⁶ אולם, אם צורת החתימה, אופיינית לכמה מסיפוריו באותה תקופה, לא כך נושא הרשימה הסיפורית-סאטירית הזו. עגנון אינו עוסק כאן בהווה ארצישראלית ממשית, ונושא סיפורו, יש בו המשך לסיפוריו שנכתבו לפני עלייתו לארץ, שמרובה בהם הביקורת החברתית והאירוניה השוללת הכל.⁷ המשך יש לראות גם בצורת הסאטירה הבלתי-מעודנת המאפיינת סיפור זה.

עם זאת, מתאים הסיפור לאווירה הארצישראלית הכללית של קבלת תמיכות ו"שנור" מכל מקור אפשרי, והוויכוחים הבלתי-פוסקים על הצורך וההכרח שבכך. אין לפסול גם את האפשרות שהסיפור נכתב עוד בברצ'אץ', ועגנון הביאו עמו ארצה. ומכיוון שהתאים למציאות הא", פירסמו באחת ההזדמנויות הראשונות שבאה לידו, אם כי אין זה הסיפור היחיד מאותה תקופה שנושאו אינו א", כגון "משפתיים", שפורסם חדשים אחדים לפניו.⁸ יתכן, שמאחורי סאטירה זו, מסתתר מאורע שאירע במציאות, בגולה או בארץ, והיא מכוונת כנגד אנשים ומעשים מסוימים, שהיו ידועים לקוראים בני הזמן. אולי יתעורר מי מן הקוראים היום, הבקי בפרטי אותה תקופה, ויוכל לזהות את נושאי הביקורת, הלעג ומוסר-ההשכל, כפי שהיו ואירעו במציאות של אותה תקופה. ללא קשר לפיענוח היסטורי זה, כתוב "המעשה" בלשונו המיוחדת של עגנון, ששבח ואירוניה משמשים בה בערבוביה, אם כי האירוניה כאן אינה דקה ומעודנת, והאמצעים הספרותיים פשוטים ואף גסים למדי. במרכזו, מתנה שזוכה בה עני, מפסולתו של עשיר, שבמקום לזרקה, הוא מעניקה לו. העני ובני ביתו יוצאים מגדרם כדי להראות לעשיר, שאכן הם ראויים לכך, ומגיעים לפתרונות אבסורדיים בנוסח "חכמי-חלם". בסופו של דבר, לא רק שאינם נהנים מפסולת-נדבה זו, אלא שהם גם לוקים בעטיה. ומוסר-ההשכל הוא: "ושוב דבר: כבד זה שבא מכפרתו של עשיר הרבה חטאים ננעצו בו, והיה מלא עוונות כרמון — נכנסו אלה אל לב האוכלים וירדו אל חדרי בטנם". וכוונתו: כל שאינו מוחל על כבודו, ונהנה מדבר הבא בחטא, סופו שהחטא דבק גם בו, והוא נעשה חלק ממנו.

שמו של העני, ר' ישראל סבא, אינו מניח מקום לספק, ביחס לכוונותיו מרחיקות הלכת של הכותב ב"מעשה" זה שלו, כשם שגם העובדה שלעשיר אין שם פרטי, והוא נקרא "עשיר" סתם, מחזקת אותן. יש לשער שעגנון יוצא כנגד תמיכה כספית שבאה ממקור מסוים, והוענקה לגוף או למוסד או למפעל מסוימים, וכנגד הדרך המעליבה שבה ניתנה תמיכה זו והדרך המשפילה שבה התקבלה, ומזהיר כנגד התוצאות הרוות-האסון של המקבלים. מכיוון שמתן תמיכות וקבלתן היו מעשה שבכל יום, וכך גם סרח-העודף הקבוע המעליב של הנותן, והחנפני של המקבל, שנלווה אליהם, קשה לזהות בדיוק את המאורע המסוים העומד מאחורי ביקורת זו. אבל ביסודה, יש בה אזהרה קיימת ועומדת; כנגד הנותן שלא בעין יפה, ובעיקר כנגד המקבל, שלא מתוך כבוד.

6. ראה, יצחק בקון, "דיון בשולי הסיפור 'פרקי דרך'", 'מאזנים', כרך מ"ה, חוב' 2, תמוז תשל"ז (יולי 1977), עמ' 86-91.

7. אברהם בנד, "עגנון לפני היותו עגנון", 'מולד', כרך כ"א, חוברת 175-176, אדר-אייר תשכ"ג (ינואר-אפריל 1963), עמ' 54-63.

8. 'הפועל הצעיר', שנה ג', גל' 18, כ"ט בסיון תר"ע (6.7.1910), עמ' 9-10.

"כפרות" כתוב במטרה מכוונת, לעורר גועל ושאת נפש, כנגד הנותן והמקבלים כאחד. נעשה הכל כדי לבזות את המתנה: זוהי מתנת בשר־רדם ופשוטו כמשמעו, מתנת בשר במשמעות הקונקרטית של הניב. אולם בשר זה, הוא, למעשה, פסולתו של בשר, שכן המדובר באברים פנימיים, שחלקם אינם ראויים כלל למאכל אדם, ובדרך כלל זורקים אותם. הפעם, כדי שלא ללכלך את גג הבית החדש, מעניק אותם העשיר לעני, לר' ישראל סבא. זוהי מעין מצווה הבאה מתוך מצווה אחרת, שכן מקורו של הבשר הוא ב"כפרות" של אותו עשיר בערב יום הכפורים, אולם ברור לגמרי, שכפרתו אינה כפרה ומתנתו אינה מתנה. וכך, זוהי עבירה הבאה בעבירה, ולא עוד אלא שלחטאיו יש כוח מדביק, והם מדביקים את הבאים עמו במגע, וכאן — כיוון שאכלו ממתנתו, שמקורה בחטא, נכנסו חטאיו אל גופם של האוכלים.

כדי להגביר עוד יותר את הרגשת הגועל, הרי הכבד, אותו החלק היחיד הראוי למאכל אדם, שהמקבלים מתווכחים ביניהם באיזו צורה יש לאכלו, "כמו שהוא" או "בתערובות", מתקלקל, "נסרח", בלשונו של הסיפור. וכך, לא די שאותה מתנה היא מידי אדם חוטא, וניתנת בדרך משפילה ומבזה, היא גם מקולקלת ומביאה נגע על הנהנים ממנה. "המתנה" ו"הנהנים" ממנה, נעשים בחיפזון מביש, בערב יום הכיפורים, כדי שבכל זאת אפשר יהיה לאכול את הכבד, לפני "יום הדין הממשמש ובא". גם סמיכות פרשיות זו, בין הטהור — יום הכיפורים — לטמא, מגבירה את יסוד הגועל ומגדילה את הביקורת, וידועה גם מסיפוריו המאוחרים של עגנון. בדיון על אופן אכילת הכבד, בלהיטות לאוכלו, ובדרך התאוותנית שבה נחטף ונאכל, יש יותר משמץ של השפעתו של הסיפור "פרה אדומה" למיכה יוסף ברדיצ'בסקי. וכך גם בעיצוב הקשר בין ערב יום הכיפורים לבין מעשי הפרט המנוגדים לו ועומדים בסתירה אליו, עגנון הוא תלמידו המובהק של מ"ב. קיום מצוות "הכפרות" אינה עוזרת לטהר את העשיר. אדרבא, הביקורת עליו בכך חריפה ובוטה יותר, שכן קיום המצווה חיצוני בלבד, בעוד שהוא עצמו "מלא עוונות כרמון".

הרגשתם של העני ובני ביתו, מקבלי הנדבה, שעליהם לעשות כל מאמץ כדי להראות לעשיר "שבאמת" הם "כדאים" לנדבתו, מתוארת על דרך הסאטירה החריפה בהדרגתיות עולה, והיא, שיאה של הביקורת הסארקסטית. ודומה שיותר משמכוונת הביקורת כנגד הנותן, היא מכוונת כנגד המקבלים. כאמור, פתרונותיהם להראות שהם כדאים למתנתו, הם ברוח חכמי־חלם: כל פתרון, טפשותו גדולה מקודמו, כולם אבסורדים, ומביאים את עליבותם והשפלתם של "הנהנים" לידי קיצוניות. הדברים מתוארים כפארודיה על דרך הפלפול התלמודי, כשכל אחד מן המשתתפים, מציע פתרון יותר אבסורדי ויותר מגוחך מחברו: ההצעה הראשונה, ההגיונית ביותר, לקחת את חלקי הבשר שאינם ראויים לאכילת אדם ו"להטילם לפני הכלב" נדחת בנימוק: "היתכן להשליך נדבתו של נגיד לפני הכלבים?"; ההצעה השנייה כבר גובלת באבסורד מגוחך: " — נותנים כליות ובני מעים לפני הבהמה, וכשתתן חלבה יביאוהו אל הנגיד", וכאן מתעורר פלפול אם זה מאכל בהמה, בסגנון "ירצו יאכלו". משהו מציע להביא את חלבה של הבהמה לביתו של העשיר בכל מקרה, ושוב מתעורר פלפול אם הבהמה עלולה למות ממאכל זה, והתשובה, שאם תמות יפשוטו את עורה והגביר כבר ידע מה לעשות בו. וכש"נפתרה" גם שאלה זו, מתעורר ויכוח חדש איך לאכול את הכבד. בדרך זו, נהפכת נדבתו של העשיר לרעל לאוכליה: את הפרה היא עלולה להמית ואת בני־האדם היא מדביקה בחטא. בין כה וכה אוי לנדבן ואוי

למקבלי נדבתו. הוויכוח על התמיכה או על "השנור", כפי שנקראה בלשון גנאי, ימיו כימי ההתיישבות בארץ, ומעולם לא ירד מעל סדר היום הציבורי. ב"מעשה" זה, הביע עגנון את דעתו הנחרצת אם לא כנגד התמיכה בכלל, הרי כנגד אותה תמיכה הניתנת שלא כהוגן ובדרך משפילה, וכנגד המקבלים המתבזים ואף יוצאים ניזוקים בצלמם המוסרי. יחסו העוין של עגנון לעשירים צייקנים, המתנשאים על אלה הזקוקים לעזרתם ולתמיכתם, בא לידי ביטוי נוקב ברבים מסיפוריו. פחות שכיח הוא תיאורם של אלה המקבלים את נדבתו ומבזים את עצמם. אין ספק ש"מעשה" זה, יש בו חולייה חשובה להתחקות אחר התעצבות השקפת עולמו, ובמיוחד אחר התפתחות הסאטירה בה.

שמואל יוסף עגנון

ג. סאטירה עגנונית

מה יש ב"מעשה" מוקדם זה מן היסוד העגנוני? הז'אנר הסאטירי, כתב יהודה פרידלנדר, מחוקריו המובהקים של ז'אנר זה, הוא "אחת הסוגות הספרותיות המובהקות, אם לא המובהקת שבהן, שהתהוותה והתפתחותה מותנות בתהליכים חברתיים, רוחניים-כלליים ודתיים, בקהילה היהודית ומחוצה לה, והיא מהווה אספקלריה מיוחדת במינה למאנים שנות 'מלחמת-תרבות' בעם היהודי".⁹ בכך ממשיך עגנון, באחת הדרכים הכבושות ביותר בספרות העברית לביקורת החברה והאדם.

כוחו הסאטירי של עגנון הוא מן המפורסמות. יש שהוא מוצנע ויש שהוא גלוי, יש שהוא אחד ממרכיבי הסיפור ויש שהוא מפרנסו היחיד. בכל אופן, דומה שרשימה סיפורית-סאטירית זו, הנה אחד הגילויים המרוכזים הראשונים לכך.

זוהי סאטירה שכיוונה חברתי, אבל גם אנושי-כללי, ואם כי קרוב לוודאי, שהיא מכוונת כנגד מאורע ואנשים מסוימים בני-הזמן, הרי עצם הביקורת יש לה תוקף בר-קיימא, אף במנותק מהאקטואליה של זמנה. המשכה המובהק של נטייה סאטירית זו ביצירתו, הוא בסיפור הסאטירי הבולט ביותר "בנערינו ובזקנינו" אם כי, "אינו מרבה ביצירות סאטיריות 'טהורות' מעין אלה".¹⁰ "כפרות" הוא, אפוא, אחת מאותן יצירות סאטיריות "טהורות" מעטות, שמהן התפתחה לאחר מכן הסאטירה המורכבת יותר של עגנון, ובכך הוא שייך לניסויים הספרותיים בסגנונות הכתיבה השונים בתקופה הראשונה, שבהן נעשו הצעדים הראשונים. סאטירה זו משתמשת באחד האמצעים הסאטיריים המקובלים ביותר בז'אנר זה, בעולם האכילה, שהוא מביא אותו לא רק לידי קיצוניות, אלא גם למרכיביו הנמוכים והמגעילים ביותר, כדי לחדד את הביקורת ולהחריפה.

סאטירה מוקדמת זו, כליה האסתטיים עדיין לא-מהוקצעים, לשונה ישירה ופשטנית, כולה גלויה ללא מעמקים וטרם מתגלה בה יכולתו הלשונית המורכבת ורבת-הפנים של מחברה, ועמידתו בשני עולמות בעת ובעונה אחת.

עם זאת יש בה רמזים לכוח הלשוני העתיד להתגלות בהמשך. הדבר בא לידי ביטוי, בעיקר במימוש המטאפורה "בשר ודם" על כל אפשרויותיה, ועל דרך ההיפוך. ביסודה האזהרה הידועה "ואל תצריכנו לידי מתנת בשר ודם... שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה (ירוש' ברכות ד' ב') וכל הווריאציות שלה, וכן כל צירופי הלשון הקשורים לבשר שנשחת על דרך המטאפורה ועל הדרך הקונקרטיות. וכן מצטרפת אליה האזהרה: "פשוט נבלה בשוק ואל תצטרך לבריות" (פסחים ק"ג). ציוריים מטאפוריים אלה, מקבלים כאן את מימושם הקונקרטי, שכן, המדובר בבשר "נבלות" ממש, שהעשיר נותן לעניים, כיוון שחבל לו ללכלך בהם את גג ביתו החדש ולזרוקם עליו כמנהגו תמיד; והעניים, שאינם שועים לאזהרה "פשוט נבלה ואל" וגו', ונהנים מ"נבלתו" של העשיר, מאבדים את צלם

9. יהודה פרידלנדר 'פרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה הי"ח בגרמניה', הוצ' פפירוס, תש"ס, עמ' 7. ועוד שם, שתי הנחות יסוד נוספות, וכן המשך בספרו 'במסתרי הסאטירה. פרקים בסאטירה העברית החדשה במאה הי"ט', הוצ' אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ד.

10. גרשון שקד, 'אמנות הסיפור של עגנון', הוצ' ספרית פועלים, תשל"ג, עמ' 72. בפרק "הסטיה מדרך הישר" (עמ' 65-88), דיון מפורט במהותו ודרכו של הקומי ביצירתו של עגנון. וראה גם יהודה פרידלנדר, 'המארג הסאטירי ב'עיר ומלואה' לש"י עגנון', 'הארץ', 26.9.1973. נכלל ב'שמואל יוסף עגנון. מבחר מאמרים על יצירתו', בעריכת הלל ברזל, הוצ' עם עובד וקרן תל-אביב, תשמ"ב, עמ' 392-401.

האדם שבהם ונדבקים מחטאיו, באכלם מן הבשר ש"נסרח" שנדב להם. "נבלה" זו, שיש לפשוט את עורה, נזכרת עוד, וגם הפעם על דרך ההיפוך, בשעה שאחת ההצעות "המחוכמות" בשאלה, כיצד להודות לעשיר על נדבתו, היא לפשוט את עור הבהמה שאולי תמות מאכילת פסולת הבשר ולמוסרו לידי הגביר ש"חזקה עליו שידע מה שיעשה בו". הכבד המכפר — אף הוא יש בו משחק מלים המבוסס גם על האמונה, שכל אבר בגוף אחראי על אחד הרגשות: מוסר כליות רגשות הלב. ובכבד, כמו בלב, שוכנים הרגשות ובמיוחד הרגשת הכעס.

ההגזמה הקיצונית והשימוש בחמרים הנמוכים והבלתי מעודנים ביותר, יוצרים אפקט ישיר ומיידי, פשטני וגס, שאינו בורר באמצעים כדי להילחם ולהוקיע.

לימים, תהיה מלחמתו של עגנון, באמצעות הסאטירה, פחות ישירה וגלויה, ויותר מעודנת ומתוחכמת, והשימוש במוטיב "האכילה" על כל עושר אפשרותיו, יתפוס מקום מרכזי ביצירתו.¹¹ יתכן, שאפשר לתלות ב"כפרות" גם ביקורת בתחום הדת, שכן, ביסודו האמונה, שיום הכיפורים אינו מכפר על עבירות שבין אדם לחברו, ומנהג הכפרות שנוהג אותו עשיר, לא רק שאינו ממעיט את חטאיו, אלא אף מרבה אותם, כיוון שבאמצעות פסולת הכפרות הוא מנגע את האחרים בחטאיו ומדביקים בהם. בכך, אולי, חיזוק לכלל שכבר קבע דב סדן, בסקרו את שירי הנעורים של עגנון: "הוא מערער (...) את עצם כלי ההרמוניה ההיא — יום החג, החשוב כיום האחדות ויום ביטול הניגודים דווקא, הוא מתואר כיום שברונה של האחדות ההיא".¹² וכאן המדובר בערב יום הכיפורים, שעל משמעותו המיוחדת ביצירתו של עגנון כבר עמדו רבים.

ויתכן, שגם צורת השקלא וטריא הפארודית של בני ביתו של העני, בסוגיה, כיצד יודו לעשיר ויוכיחו לו שאכן הם ראויים למתנתו, יש בה יותר משמץ של לעג, למודל שאותו היא מחקה.

סאטירה זו, המכוונת גם לשמירה על כבוד האדם לכל יתבזה, במיוחד כשהוא עני ונצרך, אפשר שיש לה המשך ישיר, למשל, באותו מעמד קומי-מזעזע ב'תמול-שלשום' "בשוק הפועלים", כשפטמה סוסתו של ויקטור, המעביד השמן, צוהלת למראה עליבותם של הפועלים העבריים שאין להם דורש. ואפשר שגם סלידתו הקשה של עגנון מהעסקנים וממנהגם היהיר במי שצריכים להם, נמשך ממנה.

ד. בין ש"י עגנון לק"ל סילמן

על יחסי הידידות ביניהם מספר עגנון כבדרך אגב, בזיכרונותיו "יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו";¹³ בשעה ש"גמרתי את עסקי ביפו ונפטרתי מכל שלוש המשרות כאחת ועליתי לירושלים. בדעתי היה ללכת מיד אצל ברנר, שאמרו לי שהוא ממתין לי, אלא שהלכתי תחילה עם ק"ל סילמן ועם אחרים לבקש לי חדר, כדי שלא יטריח עלי ברנר, שהיה ממציא

11. דב סדן, 'על ש"י עגנון', הוצ' הקיבוץ המאוחד, תשי"ט, עמ' 153.

12. חיזוק לכך מצאתי בהרצאתה של פרופ' רנה לייקאופמן בנושא: "כי הדם הוא הנפש": על ש"י עגנון כצמחוני", ביום עיון בספרות העברית החדשה בנושא: "בין בדיון למציאות" שהתקיים ב-10 ביולי 1984 בהיכרו יוניון קולג' בניו-יורק. יתכן שכאן אחד הביטויים הראשונים להרגשת הגועל מאכילת בשר, המצויה אצל הרבה מגיבוריו של עגנון. פורסם ב'מגוון', תשמ"ח, עמ' 347—366.

13. 'מעצמי אל עצמי', הוצ' שוקן, תשל"ו, עמ' 132 [תשכ"א], ועוד שם עמ' 118.

מימין:
קדיש יהודה סילמן
משמאל:
שמואל יוסף עגנון, 1924

עצמו לאוהביו לבקש להם דירה".¹⁴ סילמן נזכר בחטף גם ב'תמול שלשום' (כגון בעמ' 408 — 409).

הכרותם של סילמן ועגנון החלה בשעה שישבו שניהם ביפו, ונמשכה גם בשעה שסילמן התיישב בירושלים.¹⁵ המכתבים המעטים שנשמרו מתקופות מאוחרות יותר, מעידים על כך.

כך, למשל, מבקש עגנון, מנמען בלתי ידוע, למסור "לה' סילמן סיפור אחד מסיפורי פולין כגון 'אור תורה' או 'מעגלי צדק' או שניהם יחד, למען יפרסם אותם ב'מזרח' בתור 'פוראנציגע' [הודעה מוקדמת] של ספרי היו"ל בהוצאת הדים". המכתב מיום תשעה באב תרפ"ה.¹⁶

וכך, בשעה שמזמין סילמן את עגנון לחתונת בתו ימימה, הוא כותב אליו: "הוי, הוי, ארוכה הדרך מאז התהלכנו על המדרכות הצרות והגבוהות של נוה-שלום ועד הילוכנו בין גנים וכרמים בתחומה של בית הכרם, של ירושלים שלנו הנבנית, בעזרת צור ישראל".¹⁷ בשעה שנעשה סילמן לעורך בישראל, עמד לו עגנון בשעת דוחקו, והמציא לו את ה"מעשה" שלו, שהלם את אופי כתיבתו של העורך, את נטיותיו של הכותב, התאים למועד הפרסום ובעיקר — התריס כנגד המתרחש בחברה.

14. ברנר היה בירושלים בסוף ספטמבר — ראשית אוקטובר 1911, ועגנון עלה לירושלים זמן קצר לאחר 29.10.1911. ראה "אגרות ש"י עגנון אל י"ח ברנר", והערותיו של רפאל וייזר, בתוך: "ש"י עגנון — מחקרים ותעודות", הוצ' מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ח, עמ' 39 — 40.

15. עוד על קשריהם של עגנון וסילמן ראה, שם, עמ' 50, הערה 5. לדעתי אין הכוונה לעיתונו 'חיינו', אלא לאחד מחיבוריו האחרים שהופיעו באותה עת, כגון "מגילת שמיטה" (תר"ע).

16. "גנזים" א-15/30849. הכוונה לספרו 'פולין'. 'מזרח' הוא "דו-שבועון ירושלמי מצויר" [במובן עם צילומים]. הגיליון הראשון שלו הופיע ב-15 לאפריל 1925. הגיליון האחרון המצוי בספרייה הלאומית הוא מיום כ"ד באב תרפ"ה (14.8.1925). בגיליון זה נדפס סיפורו של עגנון "אור תורה" מתוך הספר 'פולין'. המו"ל היה מ. פיקובסקי, שבבית המלאכה שלו נעשו גם הקלישאות לעיתון (נפטר, יחד עם רעייתו, לאחרונה). ק"ל סילמן היה בין חברי המערכת, וממשתתפי כתיבתה. וכן השתתפו בו גם אלישבע ושואל טשרניחובסקי. תודתי לרפי וייזר על סיועו בפרטים אלה.

17. המכתב מיום ח' בטבת, "שנת 'שמחה לארץ'" (תרצ"ד; 16.12.1933). המקור: ארכיון עגנון 1270: 40, תיק 5: 2520.

אלק ייבול

נורית גוברין

דבש מסלע

מחקרים בספרות ארץ-ישראל

1989

משרד הבטחון - ההוצאה לאור

